

Μνήμων

Τόμ. 10 (1985)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΚΑΤΟΣ

Δ. ΑΝΩΓΕΙΑΤΗΣ: Δημογραφικές πληροφορίες για την Ελλάδα από περιηγητές (1800-1821) ● Μ. ΚΟΥΛΒΑ - ΚΑΡΑΛΕΚΑ: Κατάλογος 'Ιστορικού 'Αρχείου Ζακύνθου ● Δ. ΛΟΥΛΕΣ: 'Η δολοφονία του Ι. Καποδίστρια και η Ρωσία ● Κ. ΝΤΟΚΟΣ: 'Η μετοικασία των 'Αθηναίων στην Πελοπόννησο και η πρώτη φάση του εθνοπατρισμού τους (1688 - 1691) ● Κ. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΟΠΟΥΛΟΣ: Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής άμισθας (1849 - 1857) ● ΛΟΥΚΙΑ ΔΡΟΥΔΙΑ: 'Η έθνικη παράδοση στην ονοματοδοσία και ο Διαφωτισμός. Ένα παράδειγμα από την 'Αρχαία ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ: 'Εμμονοϊή Τροχάνης. Ένας μύθος διασκαλός του ΙΗ' αιώνα ● ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ: 'Η έφημερίδα «Καμπάνια», «όργανο των ελλήνων και «των νέων των συμφορώντων», Μυτιλήνη 1923 - 24 ● Φ. ΗΛΙΟΥ: Δέκα εκδόσεις της τυπογραφίας Γλακή με έπιμέλεια του έββα Γραβενίτου ανά χρόνια. 1673-1674 ● ΕΛΕΝΗ ΓΑΡΔΙΚΑ - ΚΑΤΣΙΔΑΚΗ: 'Ο ρόλος της διάσκαλης του Λονδίνου στην πτώση του Αύγουστίνου Καποδίστρια ● Κ. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ: Οι έμπορικες συντροφιές στη Λευκάδα σύμφωνα με το 'Αρχείο του Γ. Ζαμπέλη (1734-1743) ● Α. ΠΟΛΙΤΗΣ: Μεθιστορήματα, άγορά και παραγωγή του βιβλίου. Σκέψεις γύρω από μία πληροφορία των μέσων του 19ου αιώνα ● Φ. ΗΛΙΟΥ: 'Εκδόσεις των «'Ανδραγαθειών Μιχαήλ Βασιλόπουλου» και ένας βιβλιοκατάλογος του Βορίου ● Π. ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ: 'Ο Κεραιός μελετητής του Bentham ● ΑΘΑΝΑΣΙΑ ΜΠΑΛΑΤΑ: 'Αποστολές βιβλίων στη βιβλιοθήκη της Χίου. Στοιχεία από την 'Αλληλογραφία 'Αδαμάντιου Κοραή και 'Αλεξάνδρου Βασιλείου (1799-1817)

ΑΘΗΝΑ 1985

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.344](https://doi.org/10.12681/mnimon.344)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ Π. (1985). Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM. ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. *Μνήμων*, 10, 307-318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.344>

Ο ΚΟΡΑΗΣ ΜΕΛΕΤΗΤΗΣ ΤΟΥ BENTHAM ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

I

Τὸ ἐρώτημα πῶς καὶ σὲ ποιὸ ποσοστὸ μπορεῖ ἡ ἱστοριοδιφία νὰ συμβάλει στὴν προώθηση θεωρητικῶν προβλημάτων τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς μόνιμες φροντίδες κάθε ἐρευνητῆ πού ἔχει συνείδηση τῆς δουλειᾶς του καὶ δὲν ἐργάζεται μηχανικὰ καὶ ἀνυποψίαστα. Ἡ προσδοκία τῆς ἀξιοποίησης τῆς μικρῆς μαρτυρίας στὴ διερεύνηση ἐνὸς προβλήματος μεγαλύτερης ἐμβέλειας συνιστᾷ σὲ τελευταία ἀνάλυση καὶ τὸ λόγο τῆς συνεχοῦς ἀναζήτησης γιὰ τὴν συμπλήρωση τῆς εἰκόνας τοῦ παρελθόντος. Ὅταν μάλιστα τὸ νέο εἶρημα ἐμφανίζει τὴ δυνατότητα νὰ συμβάλει στὴν διευκρίνιση μιᾶς ἐρευνητικῆς ἐκκρεμότητας ἢ νὰ προωθήσει τὴ συζήτηση ἐνὸς θέματος πού παραμένει ἀνοιχτό, ἡ παρουσίασὶς του ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀνούσια ἀνεκδοτολογία καὶ ἐντάσσεται στὸ χῶρο τῆς ἱστορικῆς σκέψης. Ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο θέμα θὰ ἄξιζε ἴσως νὰ θυμίσουμε ὅτι ἱστορικὴ σκέψη χωρὶς ἀναφορὰ στὰ συγκεκριμένα προβλήματα τῆς ἔρευνας — καὶ συνεπῶς χωρὶς ἐπίγνωση τῆς ἱστοριογραφικῆς καὶ ἐρευνητικῆς πρακτικῆς — δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει. Ἡ διάζευξη τῆς ἱστορικῆς θεωρίας ἀπὸ τὴν πράξη τῆς ἔρευνας δὲν ἔχει λιγότερο στεῖρα ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴν ἀνυποψίαστη ἱστοριοδιφία. Ὡστόσο ἡ μικρὴ μου πείρα σ' αὐτὸ τὸν τομέα τῆς ἐπιστημονικῆς δουλειᾶς μὲ ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνάδειξη τῆς σημασίας μιᾶς μαρτυρίας ἢ ἐνὸς συνόλου τεκμηρίων ἐξαρτᾶται σὲ μεγάλο βαθμὸ ἀπὸ τὸν τρόπο προσέγγισης καὶ τὰ ἐρωτήματα μὲ τὰ ὁποῖα θὰ θελήσει — ἢ θὰ μπορέσει — νὰ τὰ συνδέσει ὁ ἐρευνητής. Θὰ τολμοῦσα ἀκόμη νὰ προσθέσω ὅτι θὰ ἦταν δυνατό νὰ κατατάξει κανεὶς τὸ σύνολο τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς ἔρευνας μὲ βάση τὴ διάκριση μεταξὺ τῆς ἀνυποψίαστης ἀνεκδοτολογίας καὶ τῆς ἔρευνας πού ξεκινᾷ ἢ καταλήγει σὲ κάποιο ἱστορικὸ πρόβλημα.

II

Οἱ σύγχρονες κοραϊκὲς σπουδές, ἔτσι ὅπως θεμελιώθηκαν ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο καὶ ὀδηγήθηκαν σὲ θαυμαστὴ γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστῆμης ὀριμότητα μὲ πρωτεργάτες τὸν Κ. Θ. Δημαρᾷ καὶ τὸν κύκλο του¹, ἀποτελοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικότερες περιπτώσεις τοῦ

Τὸν φίλο Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη εὐχαριστῶ θερμὰ γιὰ τὴ συμπαράστασή του στὴν προπαρασκευὴ τῆς ἐργασίας.

1. Γιὰ τὴν πνευματικὴ σχέση Ἀμάντου - Δημαρᾷ καὶ τὴ στάση τους ἀπέναντι στὸν Κοραῆ ἐνδεικτικὰ εἶναι ὅσα γράφει ὁ Κ. Θ. Δημαρᾷς, «Τὸ ἔργο τοῦ Κωνσταντίνου Ἀμάντου», *Νέα Ἑστία*, τόμ. 70 (1961), σ. 998-1002, ἰδίως σ. 1001. Πβ. Φ. Ἡλιοῦ, «Ἰδεολογικὲς χρήσεις τοῦ κοραϊσμοῦ στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα», *Διήμερο Κοραῆ. Προσεγγίσεις*

δεύτερου τύπου ιστορικής έρευνας που ανέφερα πιο πάνω. Αυτό εξηγεί άλλωστε και την Έλξη αυτού του χώρου προς τους νεότερους έρευνητές, έρευνητές των γενεών που εμφανίζονται στο επιστημονικό προσκήνιο μετά το 1974. Σ' αυτά τα θέματα ώστόσο ελπίζω κάποτε να επανέλθω.

Έδω θά ήθελα να προσθέσω ορισμένα συμπληρωματικά τεκμήρια στο φάκελο των σχέσεων του 'Αδαμαντίου Κοραή με τον Jeremy Bentham², που ανακοίνωσα στο συνέδριο «Κοραΐς και Χίος» τον 'Απρίλιο του 1983 και να παρουσιάσω σύντομα τους έρευνητικούς προβληματισμούς που πρώτα με οδήγησαν προς αυτά και στη συνέχεια ανέκυσαν από την έρευνα εκείνη.

Στην ανακοίνωσή μου είχα θέσει το έρώτημα σχετικά με τη θεωρητική σχέση μεταξύ των πολιτικών απόψεων του Κοραή με εκείνες του Jeremy Bentham, όπως και το πρόβλημα των χρήσεων των επιχειρημάτων του Bentham στην θεμελίωση των πολιτικών θέσεων του Κοραή. 'Η έσωτερική μαρτυρία των έργων του Κοραή μπορεί σε κάποιο ποσοστό ν' απαντήσει σ' αυτές τις ζητήσεις, ή σημασία όμως του ερωτήματος είναι για τον ιστορικό των πολιτικών ιδεών αρκετά έρεθιστική ώστε να προκαλέσει και άλλες περιέργειες. Πώς δούλεψε ο Κοραΐς με τα έργα του Bentham που γνωρίζουμε ότι είχε στη διάθεσή του³; 'Η ίκανοποίηση του ερωτήματος αυτού αναπόφευκτα οδηγεί τον έρευνητή στη βιβλιοθήκη της Χίου όπου βρίσκεται σύμφωνα με τη διαθήκη του χιώτη σοφού ένα σημαντικό τμήμα των

στη γλωσσική θεωρία, τη σκέψη και το έργο του Κοραή, 'Αθήνα 1984, σ. 147. 'Η σημαντική αυτή μελέτη αποτελεί εξαιρετικό δείγμα των ευρύτερων πολιτικών και κοινωνικών παραμέτρων στις οποίες εντάσσονται οι κοραϊκές σπουδές.

2. Βλ. «Jeremy Bentham και 'Αδαμάντιος Κοραΐς», υπό έκδοση στον Α' τόμο των Πρακτικών του συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος», 'Αθήνα 1985. Πληρέστερη μορφή της ανακοίνωσης, εμπλουτισμένη με όσα στοιχεία απέδωσε ή έρευνά μου στη Χίο δημοσιεύεται με τίτλο «Utilitarianism, Classicism and the Challenge of Political Action: Jeremy Bentham and Adamantios Korais», *The Bentham Studies Newsletter*, άρ. 9 (1985).

3. Στην καταγραφή των περιεχομένων της βιβλιοθήκης του Κοραή που ακολούθησε το θάνατό του σημειώνονται τρεις τίτλοι γαλλικών εκδόσεων έργων του Bentham που προσγράφονται από τους καταγραφείς στον μεταφραστή και εκδότη του όφελιμιστή φιλοσόφου Etienne Dumont. Οι αναφορές αυτές είναι οι εξής:

— *Traité des preuves judiciaires* par Dumont, Paris 1823

— *Tactique des assemblées legislatives* par le même, 1816

— *Théorie des peines et recompenses* par Dumont.

Βλ. P.K. Enepekiles, *Documents notariaux inédits sur Adamantions Coray tirés des archives d' une étude parisienne et des Archives de la Seine*, Βερολίνο 1959, σ. 16. Θά πρέπει να σημειωθεί ότι αντίτυπα και των τριών αυτών έργων, στις εκδόσεις που αναφέρει ή καταγραφή του 1833, υπάρχουν στη βιβλιοθήκη της Χίου.

βιβλίων του⁴. Τα τεκμήρια που παρουσιάζω εδώ αποτελούν καρπὸ αὐτῆς τῆς ἔρευνας.

Στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου ὑπάρχουν δεκαπέντε ἐκδόσεις ἔργων τοῦ Jeremy Bentham, ποὺ συνιστοῦν μιὰ ἀπὸ τὶς πλουσιότερες συλλογὲς ἔργων τοῦ ὠφελιμιστῆ στοχαστῆ στὴν Ἑλλάδα. Ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ ὀρισμένα προέρχονται ἀπὸ τὴ δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου Πιτσιπιοῦ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Γυμνασίου Χίου⁵ καὶ δὲν θὰ μᾶς ἀπασχολήσουν ἐδῶ. Ἀξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Χιώτη νομικοῦ γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Bentham ἀπηχεῖ κατὰ κάποιον τρόπο ἰδεολογικοὺς προσανατολισμοὺς οἰκείους στὸν πνευματικὸ κόσμον τῶν νεότερων ὁπαδῶν τοῦ Κοραΐ, στοὺς ὁποίους ἀνῆκε καὶ ὁ Κωνσταντῖνος Πιτσιπιὸς κατὰ τὴν παραμονή του στὸ Παρίσι.

Ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες ἐκδόσεις τοῦ Bentham στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου, ἐπτὰ μποροῦν μὲ βάση τὴν ἀσφαλὴ μαρτυρία ἐξωτερικῶν τεκμηριῶν νὰ προσγραφοῦν στὴν προσωπικὴ συλλογὴ τοῦ Κοραΐ. Τέσσερα ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ φέρουν ἰδιόχειρες ἀφιερώσεις τοῦ Bentham στὸν Κοραΐ. Τὰ βιβλία αὐτὰ εἶναι τὰ ἑξῆς:

1. *Draught of a new plan for the organisation of the judicial establishment in France* [...], March 1790.

Στὴ σελίδα τοῦ τίτλου τὸ ἀντίτυπο τῆς Χίου φέρει τὴν ἀκόλουθη ἀφιέρωση τοῦ Bentham:

4. Γιὰ τὴν ἱστορία τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου καὶ τὶς περιπέτειες τῶν βιβλίων τοῦ Κοραΐ μέχρις ὅτου φτάσουν στὸν προορισμὸ τους βασικὸ βοήθημα εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Στέφανου Δ. Καββάδα, *Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραΐ. Ἱστορία, Κατάλογος χειρογράφων*, Ἀθῆνα 1933, σ. 18-62. Γιὰ τοὺς ὁραματισμοὺς τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραΐ γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου ὅπως ἐκφράζονται στὰ προλεγόμενα στὸν Ε' τόμον τῶν *Παραλλήλων Βίων τοῦ Πλουτάρχου* (Παρίσι 1813) βλ. Ἀδαμάντιος Κοραΐς, *Σύλλογὴ τῶν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Βιβλιοθήκην καὶ τὰ Πάρεργα Προλεγόμενων*, Παρίσι 1833, φωτομηχανικὴ ἐπανεκδόση Ἀθῆνα 1984, σ. 544-547. Ἡ προσδοκία γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς σοβαρῆς βιβλιοθήκης στὴν Ἑλλάδα δὲν ἐγκατέλειψε ποτὲ τὸν Κοραΐ. Πβ. σχετικὰ τὴν ἐπιστολὴ του τῆς 20 Σεπτεμβρίου 1823 στὸν Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, *Ἀλληλογραφία*, τόμ. Ε' (1823-1826), Ἀθῆνα 1983, σ. 64. Τὴ δημιουργία βιβλιοθήκης στὴ Χίο ὑπαινίσσεται ὁ Κοραΐς καὶ στὸ διαλογικὸ σχεδιάσμα ποὺ ἐξέδωσε ὁ Κ. Ἀμαντος, «Ἀνέκδοτον σχέδιον διαλόγου τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραΐ», Ἀθῆνα, τόμ. 46 (1935), σ. 262. Βλ. ἐπίσης Ἑλ. Μ. Βλαστός, *Χιακὰ, ἤτοι ἱστορία τῆς νήσου Χίου ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῆς ἐν ἔτει 1822 γενομένης καταστροφῆς αὐτῆς παρὰ τῶν Τούρκων*, Ἑρμούπολη 1840, τόμ. Β', σ. 136-137 καὶ Κ. Ἀμαντος, *Τὰ γράμματα εἰς τὴν Χίον κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν 1566-1822*, Ἀθῆνα 1976, σ. 38-39. Γιὰ τὴ μεταγενέστερη τύχη τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραΐ βλ. Ἀδαμαντίου Κοραΐ, *Τὰ μετὰ θάνατον εὐρεθέντα συγγραμμάτια*, ἔκδοση Α.Ζ. Μάμουκα, τόμ. Α', Ἀθῆνα 1881, σ. νδ'-νζ', ρῆς'-ροά', Κ. Θ. Δημαῤς, *Δύο φίλοι. Κοραΐς καὶ Βάμβας*, Ἀθῆνα 1953, σ. 50-53, καὶ τὰ ἀθησαυριστὰ κείμενα ποὺ ἐκδίδουν οἱ Σ. Φασουλᾶκης-Γ.Α. Χριστοδούλου, «Γύρω ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς βιβλιοθήκης Κοραΐ», *Χιακὰ Χρονικά*, τόμ. ΙΔ' (1982), σ. 71-102.

5. Καββάδας, ὁ.π., σ. 22, 56.

To Doctor Coray / from the Author

Όπως είναι γνωστό το έργο αυτό χρησιμοποιήθηκε από τον Κοραή στον ύπομνηματισμό των Σημειώσεων εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος. Στις σελίδες του φέρει έμφανη σημάδια της προσεκτικής μελέτης του Κοραή. Με μελάνι είναι περασμένες στα περιθώρια του κειμένου οι διορθώσεις των τυπογραφικών παροραμάτων της έκδοσης, ακολουθώντας τον πίνακα *Errata* του βιβλίου (σ. 66).

2. *Three tracts relative to Spanish and Portugeze affairs with a continual eye to English ones*, Λονδίνο 1821.

Στή σελίδα του τίτλου φέρει την εξής αφιέρωση :

To Doctor / Coray from Jeremy Bentham

3. *On the liberty of the press and public discussion*, Λονδίνο 1821.

4. *Letters to Count Toreno on the proposed Penal Code*, Λονδίνο 1822.

Το βιβλίο αυτό είναι ένδεχομένος εκείνο που αναφέρεται στην καταγραφή της βιβλιοθήκης του Κοραή με την κατά προσέγγιση γαλλική απόδοση του τίτλου του «*Projet d'un code pénal*»⁶. Στις αντίστοιχες σελίδες τίτλου των δύο προαναφερομένων έργων έμφανίζεται ή ακόλουθη αφιέρωση :

To Dr Coray / from Jeremy Bentham

Όπως συνάγεται από στοιχειά σχετικά με τις ανταλλαγές και την επικοινωνία Κοραή και Bentham στα χρόνια 1821-1822, τα τέσσερα αυτά έργα πρέπει να είναι εκείνα που έστειλε ο Bentham στον Κοραή μέσω του Ν. Πίκκολου και της Miss Frances Wright⁷.

Άπό τα υπόλοιπα έργα του Bentham στη συλλογή της Χίου μπορούν να προσγραφούν με βεβαιότητα στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κοραή και τα ακόλουθα δύο :

5. *Théorie des peines et des recompenses*, έκδ. E. Dumont, Παρίσι 1818.

Άπό το έργο αυτό, το οποίο επίσης χρησιμοποιεί ο Κοραής στον ύπομνηματισμό κειμένων του, σώζεται στα χειρόγραφα του ή εξής σημείωση⁸:

Μόνη άρετή ή πρόνοια του κοινού συμφέροντος, Bentham, Th. des p. et des recomp. T. II, p. 155.

6. *Essais de Jérémie Bentham sur la situation politique de l' Espagne sur la constitution et sur le nouveau code espagnol, sur la constitution de Portugal, etc. etc.*, Παρίσι 1823.

Το αντίτυπο της Χίου περιέχει στο σημείο που αρχίζει το κείμενο του «*Constitution potitique de la monarchie espagnole*» χειρόγραφη απόδειξη αγοράς στ' όνομα: *Pour Mr. Coray*.

6. Βλ. Enepekides, *Documents notariaux*, δ.π., σ. 16.

7. Για λεπτομέρειες των έπαφών αυτών βλ. «Jeremy Bentham και Άδαμαντιος Κοραής», δ.π.

8. Βιβλιοθήκη Κοραή Χίου, Χφ. αρ. 375. Πβ. Καββάδας, δ.π., σ. 134.

Ἀπὸ ὅλη ὁμως τῇ σειρᾷ τῶν ἔργων τοῦ Bentham στὴ Χίο ἐκείνο ποὺ παρουσιάζει πραγματικὰ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον διότι περιέχει ἀπτὰ τεκμήρια τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγγλοῦ πολιτικοῦ στοχαστῆ ἀπὸ τὸν Κοραῖ ἐῖναι ἡ τρίτομη γαλλικὴ ἔκδοση κειμένων τοῦ Bentham σὲ μετάφραση Etienne Dumont τοῦ 1802. Οἱ τρεῖς αὐτοὶ τόμοι τῆς πρώτης ἔκδοσης τοῦ Dumont συνιστοῦν τὸ ἀντίτυπο, στὶς σελίδες τοῦ ὁποῖου ἡ σκέψη τοῦ Κοραῖ συναντήθηκε μὲ τὴ θεωρίαν τοῦ Bentham. Στὸ recto τοῦ πίσω ἑσφύλλου καθενὸς ἀπὸ τοὺς τρεῖς τόμους, τὸ ἀντίτυπο διασώζει μὲ τὸ χέρι τοῦ Κοραῖ λεπτομερῆ ἀποδελτίωση τῶν θεμάτων ποὺ συγκέντρωσαν τὸ ἐνδιαφέρον του στὶς σελίδες τοῦ κειμένου τοῦ Bentham. Μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς ιδιόγραφης αὐτῆς ἀποδελτίωσης τοῦ Κοραῖ, ἡ ἔρευνα ἀποκτᾷ ἓνα συγκεκριμένο καὶ ἀποκαλυπτικὸ τεκμήριο τῆς χρήσης τοῦ ἔργου τοῦ Bentham ἀπὸ τὸν Κοραῖ.

Στὴν συνέχεια παρουσιάζονται οἱ ἀποδελτιώσεις τοῦ Κοραῖ.

Traité de Législation civile et pénale [...] par M. Jérémie Bentham

ἔκδ. Etienne Dumont, Παρίσι 1802.

(Βιβλιοθήκη Κοραῖ, Χίος, ἀρ. 1882)

Τόμος Α'

πολιτ. καὶ Ἡθ. διαφ. 28, 99

ὁ νομοθέτης τὸ καθόλου 36

Delis 89, 155

Γυναικῶν ἔγκλεισις παρ' Ἑλλήσι 94

Prudence 100

Probité 100

Beccaria 109, 111, 122, 152

ὁρισμὸς νόμου κατὰ *Rousseau* 112

ἄσυλα 114, 314

περὶ συνθήκης πολιτ. 116, 131

sentimental 126

Ἀγγλικὴ πολιτεία 127

Representation 130

νόμος φυσικὸς 132

δίκαιον φυσικὸν 135

Droit politique-civil 147, 167, 262, 325

Gouvernement 200, 308, 318

souverain 201

σώματα οἱ δοῦλοι 228

κτῆσις τὶ 275, 269

Νομοθ.-Δικαστ. 320

φόρου χρεία 347
Contrat social 116 και 131 p. 153
formule 151
civil penal 161, 351
La sociabilité a précédé la loi 237
 σκληραγωγία ἡθῶν 229
 οἶκος φροῦριον 112
Procédure 166
 Χρονολογία κωδίκων 355

Τόμος Β'

ισότης τι 8, 10, 48 εὐδαιμονία 6
 ἐλευθερία 9, 6
 Αἰσθ. πόν. και ἡδ. 27
 Αγρ. κατάστασις 29
 ἰδιοκτησία 33, 111
Beccaria 37, 385, 429
 τυραννία Τούρκων 43
 κοινότης κτημάτων 49, 169
 Ἀναδασμ. Ανκουργ. 77
 φιλαρχία 144
 Ἠθικά και νομοθ. 158, 19
 Ἀγνωμοσύνη 163
Περὶ δουλείας 179
Délit 240
Gouvernement 245
 φύσει ὁ λαὸς σέβεται τοὺς φρονίμους 272
 ἀληθείας χρεία 274
 ποινὴ μέθης 277
Majorité 279
 ἔκθεσις τέκνων 280
 Τυραννοκτονία 287
 δικαιοσύνη θυγάτηρ ἀνάγκης 307
 μονομαχία 342
 ἀνδρεία 349
 ἐκδίκησις 360
 τρυφή 16
assurance 25

φόροι 56
 ἐπαίται 62
 περὶ δαπαν.
 ἀναδασμὸς γῆς 77
 δήμενσις 84
 περὶ ἰδιοκτησίας κρείσσις Ἀγγλῶν 93
 κλεψεμπορία 102
 Ἑρμηνεία νόμων 106
 περὶ εὐγενείας 137
Contrat social 167
 Ἀφήλικες 197
 συσσίτια 199
 Ἀρραβῶν 236

Τόμος Γ'

εὐδαιμονία 37
 μονομαχία 43
 εὐνοία 122
 Θέας μονομάχων ἐπιτροπή εἰς τὰ ἥθη 123
 προφητεία 124
 Κοσμοπολίτης 128
 χρησ. καὶ κατάχρ. θρησκ. 140
 ἐφημερίδων ὠφέλεια 148
 ἐλευθερία τύπου 176
 παιδεία σπόρος —
 πηγαὶ ἀδικημάτων 192
 προοίμια νόμων 285
 κατὰ μέθης νόμος 338
 ἐπιτροπή κλίματος 345
 Σόλωνος νομοθεσία 387

Μὲ ἀφετηρία τὶς ἀποδελτιώσεις αὐτὲς μπορεῖ τώρα ὁ ἐρευνητὴς νὰ προχωρήσει στὴν ἱχνηλάτηση τῶν συγκεκριμένων ἰδεῶν ποὺ ἄντλησε ὁ Κοραΐς ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ Bentham γιὰ νὰ θεμελιώσῃ τὴ δική του πολιτικὴ ἐπιχειρηματολογία. Ὁ Κοραΐς φαίνεται νὰ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴν ἀποψη τοῦ Bentham γιὰ τὸν Beccaria καὶ γενικότερα γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ποινικῆς νομοθεσίας, γιὰ τὸ φυσικὸ καὶ θετικὸ δίκαιο, τὴ σχέση πολιτικῆς - ἠθικῆς, τὸ χειρισμὸ τῶν ἀπόψεων τοῦ Rousseau, τὴν ἀντιμετώπιση τῶν οἰκονομικῶν καὶ φορολογικῶν θεμάτων, γιὰ τὰ ζητήματα τῆς ἀντιπροσώπευσης καὶ τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου. Μὲ τὴ μελέτη τοῦ Bentham προ-

φανώς ο Κοραΐς έχει μεταφερθεί στην καρδιά της πολιτικής θεωρίας. Οί χρήσεις των απόψεων και έννοιών που προέκυψαν από αυτή την πνευματική αναστροφή μπορούν να έντοπιστούν στις πολιτικές αναλύσεις του Κοραΐ. Τα στοιχεία που μās προσφέρει ή αποδελτίωση των τριών τόμων του Bentham επιτρέπουν στην έρευνα να προχωρήσει πέρα από τις συγκεκριμένες βιβλιογραφικές αναφορές στα έργα του ώφελιμιστή φιλοσόφου, που συναντούμε στα κείμενα του Κοραΐ, προς την επισήμανση του έσωτερικού έμπλουτισμού και γονιμοποίησης της πολιτικής του σκέψης⁹. Ωστόσο αυτά τα θέματα δέν θα μās άπασχολήσουν σ' αυτό τδ στάδιο της έρευνας που άποσκοπεί μόνο στην παρουσίαση των τεκμηρίων.

Ο μεθοδολογικός προσανατολισμός αυτού του σημειώματος όμως επιβάλλει να παρατηρήσουμε ότι στην προκείμενη περίπτωση προσφέρεται χαρακτηριστικά ή δυνατότητα δημιουργικού διαλόγου μεταξύ της έμπειρικής ιστοριοδιφικής αναζήτησης και της θεωρητικής προσέγγισης των ιστορικών προβλημάτων. Από τις σύντομες παρατηρήσεις που προηγήθηκαν γίνεται νομίζω σαφές πώς τδ συγκεκριμένο ιστοριοδιφικό εύρημα των άποδελτίώσεων του έργου του Bentham μπορεί να αξιοποιηθεί στη διερεύνηση του θεωρητικού προβλήματος του χαρακτήρα της πολιτικής σκέψης του Κοραΐ. Αντίστροφα ή αποκατάσταση του τεκμηρίου λειτουργεί ως έμπειρικός έλεγχος που όριοθετεί τδ χώρο της ιστορικής ανάλυσης. Με τόν τρόπο αυτό ή έρμηνευτική άναγωγή σέ μιá άπόπειρα συνθετικής προσέγγισης τοποθετείται πάνω στην άναγκαία έμπειρική ύποδομή, που σέ τελευταία ανάλυση συνιστά και την έγγύηση της πειστικότητας της.

III

Θά ήθελα πάντως να τελειώσω κρατώντας τόν προβληματισμό μας στην κατεύθυνση των πρακτικών αναζητήσεων και αίτημάτων της έρευνας που στάθηκαν άλλωστε και ή άφετηρία μας. Η αναδίφηση των βιβλίων του Κοραΐ που όδήγησε στην ανακάλυψη των τεκμηρίων που παρουσιάσαμε, ξαναθέτει για άλλη μιá φορά τδ ζήτημα της ανασυγκρότησης από τις συλλογές της βιβλιοθήκης της Χίου της προσωπικής του βιβλιοθήκης. Όπως είναι γνωστό, όσα βιβλία του Κοραΐ έφτασαν στόν προορισμό τους, βρίσκονται σήμερα διάσπαρτα στις συλλογές της βιβλιοθήκης της Χίου, χωρίς να έχει γίνει ποτέ προσπάθεια να συγκεντρωθούν ώστε να συναπαρτισθεί και πάλι ό άρχικός πυρήνας των βιβλίων του.

Θά ήταν φλυαρία να δοκιμάσουμε να εξηγήσουμε τη σημασία μιās τέτοιας αναστήλωσης για την κοραϊκή έρευνα και τη νεοελληνική επιστήμη

9. Πβ. τη μελέτη μου «Οί φάσεις της πολιτικής σκέψης του Α. Κοραΐ. Πρόταση έρμηνείας», *Διήμερο Κοραΐ*, δ.π., σ. 102-112.

γενικότερα. Θα ήθελα μόνο να σημειώσω ότι το ίδιο το υλικό της βιβλιοθήκης της Χίου παρέχει αρκετά οδηγητικά στοιχεία για την αποκατάσταση με πλήρη βεβαιότητα ενός μέρους της προσωπικής βιβλιοθήκης του Κοραΐ. 'Ο πυρήνας των βιβλίων που με βάση σαφή εξωτερικά τεκμήρια θα μπορούσαν να συγκαταλεχθούν με βεβαιότητα στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κοραΐ, είναι δυνατόν στη συνέχεια να πλαισιωθεί με σημαντικό αριθμό άλλων εκδόσεων που με αντίστοιχη πιθανότητα θα μπορούσαν να περιληφθούν σ' αυτήν. 'Εκτός από εκείνα τα βιβλία της βιβλιοθήκης της Χίου, που είναι γνωστό ότι ανήκαν στον Κοραΐ¹⁰, στην προσωπική του βιβλιοθήκη θα μπορούσαν να προσγραφούν με βεβαιότητα βιβλία που εμπίπτουν σε μία από τις ακόλουθες κατηγορίες :

(α) 'Όσα βιβλία φέρουν σαφή δείγματα ότι χρησιμοποιήθηκαν από τον Κοραΐ, με χειρόγραφες σημειώσεις στις σελίδες τους¹¹, όπως συμβαίνει με το αντίτυπο της πρώτης γαλλικής έκδοσης του Bentham που ο Κοραΐς αποδελτίωσε συστηματικά. 'Άλλο παράδειγμα είναι ή έκδοση του Lanjuinais που περιείχε ένα μικρό δίφυλλο με χειρόγραφη αποδελτίωση του Κοραΐ¹².

(β) 'Όσα βιβλία περιέχουν ιδιόγραφες αφιερώσεις των συγγραφέων τους στον Κοραΐ. Μια μικρή συναγωγή βιβλίων αυτής της κατηγορίας παρουσίασε παλαιότερα ο Στέφανος Καββάδας¹³. Σ' αυτά έρχονται τώρα να προστεθούν τα τέσσερα βιβλία με τις ιδιόγραφες αφιερώσεις του Bentham. 'Επιπλέον μπορούμε να αναφέρουμε άλλη μια άγνωστη αφιέρωση στον Κοραΐ από τον Destut de Tracy. Πρόκειται για την ακόλουθη έκδοση :

10. Καββάδας, *δ.π.*, σ. 40, 53-55.

11. Βλ. π.χ. Α. Κοραΐς, *Τὰ μετὰ θάνατον εύρεθέντα συγγραμμάτια*, έκδ. Α.Ζ. Μάμουκα, τόμ. Α', σ. 365-388, Γ. Χατζιδάκις, «'Εκ των ανεκδότων του 'Αδαμαντίου Κοραΐ», *'Αθηνά*, τόμ. 29 (1917), σ. 160-179 και Στέφανος Δ. Καββάδας, «Τὰ ιατρικά βιβλία του Κοραΐ με αὐτογράφους σημειώσεις αὐτοῦ», *ἀνάτυπο ἀπὸ τὸ περ. 'Ακαδημαϊκὴ 'Ιατρικὴ*, τχ. 'Ιανουαρίου 1970, σ. 13-40. Φυσικά τὰ βιβλία τοῦ Κοραΐ ποὺ περιέχουν ιδιόγραφες σημειώσεις δὲν ἔφτασαν ὅλα στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου. Βλ. π.χ. Στέφανος Δ. Καββάδας, «Διορθωτικά 'Αδαμαντίου Κοραΐ εἰς τὴν Λέξιν Συναγωγὴν τοῦ Φωτίου», *Εἰς μνήμην Κ. 'Αμάντου (1874-1960)*, Ἀθήνα 1960, σ. 295-298. Αὐτὴ ἡ μαρτυρία ὑποδεικνύει μιὰ ἄλλη κατεύθυνση ἀναζητήσεων στὴν προσπάθεια ἀποκατάστασης τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραΐ.

12. *Constitutions de la nation française avec un essai de traité historique et politique sur la charte et un recueil des pièces corrélatives par le Cte de Lanjuinais*, τόμ. I-II, Παρίσι 1819. Ἀπὸ τὴν έκδοση αὐτὴ, τόμ. II, σ. 165-167 ὁ Κοραΐς ἔκαμε τὴ μετάφραση «Δίκαια τοῦ ἀνθρώπου καὶ τοῦ πολίτου». Βλ. Χφ. 306 τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Χίου (Καββάδας, *δ.π.*, σ. 127). Τὸ κείμενο τῆς μετάφρασης ὅπως καὶ ἡ χειρόγραφη ἀποδελτίωση τοῦ Κοραΐ ἐκδίδονται ἀπὸ τὸν Λέανδρο Βρανούση στὴν ἀνακοίνωσή του στὰ Πρακτικά τοῦ συνεδρίου «Κοραΐς καὶ Χίος», τόμ. Α', Ἀθήνα 1985.

13. Βλ. Στέφανος Καββάδας, «'Αφιέρώσεις πρὸς Κοραΐν», *'Ερως εἰς 'Αδαμάντιον Κοραΐν*, Ἀθήνα 1965, σ. 209-227. Βλ. ἐπίσης τοῦ ἰδίου «'Απὸ τὸ ἔργον τοῦ 'Αδαμαντίου Κοραΐ», *'Αθηνά*, τόμ. 52 (1948), σ. 254-270, στίς σ. 267-268.

*Commentaire sur l'esprit des lois de Montesquieu par M. le Cte Destutt de Tracy suivi d'observations inédits de Condorcet sur le vingt-neuvième livre du même ouvrage et d'un mémoire sur cette question: Quels sont les moyens de fonder la morale d'un peuple?*¹⁴

Στὴ σελίδα τοῦ τίτλου τὸ βιβλίο φέρει τὴν ἀφιέρωση :

M. Coray De la part de l'auteur.

Μὲ τὴν ἐπισήμανση τῆς ἀφιέρωσης ἀποκτοῦμε ἄλλο ἓνα τεκμήριο τῶν πολυσχιδῶν σχέσεων τοῦ Κοραῆ μὲ τὸν κύκλο τῶν Ἰδεολόγων.

(γ) Ὅσα βιβλία περιέχουν κάποιο ἄλλο ἐξωτερικὸ τεκμήριο, ὅπως ἡ ἀπόδειξη ἀγορᾶς ποὺ ἐντοπίσαμε στὴν ἔκδοση τοῦ Bentham ὑπ' ἀριθμὸ 6 ποὺ σημειώθηκε πάρα πάνω. Τέτοια ἐξωτερικὰ τεκμήρια μποροῦν νὰ εἶναι πολυποίκιλα· γιὰ παράδειγμα σελιδοδεῖκτες¹⁵, σημειώματα τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῆ ἢ πρὸς Κοραῆ καὶ τὰ λοιπά.

(δ) Τὰ χειρόγραφα τοῦ Κοραῆ στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου παρέχουν ἐπίσης πολλὲς ὀδηγητικὲς ἐνδείξεις γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ τῶν βιβλίων του στὶς συλλογὲς τῆς βιβλιοθήκης. Πρόκειται πρῶτο γιὰ τὰ πολλὰ σημειώματα ἀπὸ τὶς ἀναγνώσεις του¹⁶ τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ μᾶς ὀδηγήσουν στὰ βιβλία, ὕστερα ἀπὸ ἔλεγχο τῶν σχετικῶν ἀντιτύπων ἂν αὐτὰ ἔχουν περάσει στὴ βιβλιοθήκη τῆς Χίου. Δεύτερο εἶναι ὁ πολῦτιμος ἰδιόγραφος δελτιοκατάλογος βιβλίων τοῦ Κοραῆ ποὺ σώζεται στὰ χειρόγραφα του μὲ τίτλο «*Σημείωσις βιβλίων μου, ὅσα δὲν ἐκαταχωρίσθησαν ἀκόμη εἰς τὸν Κατάλογον τῆς βιβλιοθήκης μου*»¹⁷. Ἐδῶ ἔχουμε ἑκατὸν δέκα δελτία, σὲ συνάρτηση πρὸς τὰ ὁποῖα μποροῦν νὰ ἐντοπισθοῦν ἄρκετὰ βιβλία τῆς προσωπικῆς βιβλιοθήκης τοῦ Κοραῆ. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὥστόσο ἀπαιτεῖται ἰδιαίτερη προσοχὴ γιὰ νὰ ἀποφευχθοῦν μηχανιστικὲς ταυτίσεις. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω δύο παραδείγματα Ὁ δελτιοκατάλογος τοῦ Κοραῆ ἀναφέρει ὑπ' ἀριθμὸ 9 τὸ ἔργο τοῦ Α.Π. Κοκκώνη, *Περὶ Πολιτειῶν*, τόμ. Α'-Β' (Παρίσι

14. Παρίσι 1819. Πβ. Enepekides, *Documents notariaux*, ὁ.π., σ. 17.

15. Ἀπὸ τοὺς σελιδοδεῖκτες στὸ ἀντίτυπο τοῦ Lanjuinais τῆς βιβλιοθήκης τῆς Χίου ἔγινε δυνατό νὰ συναπαρτιστεῖ ἓνα ἰδιόγραφο δελτίο τοῦ Κοραῆ μνηολογημένο Αὐγουστο 1823, τὸ ὁποῖο καὶ στὶς δύο ὄψεις φέρει σημειώσεις γιὰ ἀποστολὲς μεγάλου ἀριθμοῦ ἀντιτύπων τῆς πρόσφατης ἔκδοσης τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* καὶ τῆς β' ἔκδοσης τοῦ Beccaria σὲ συνεργάτες του στὴν Τερρέστη καὶ τὴ Μασσαλία. Τὸ ἰδιόγραφο αὐτὸ δελτίο ἔχει τώρα κατατεθεῖ ὡς Χφ. ἀρ. 1917 τῆς βιβλιοθήκης Κοραῆ.

16. Βλ. π.χ. Χφ. βιβλιοθήκης Κοραῆ, ἀρ. 332, 351, 357, 366, 398.

17. Χφ. βιβλιοθήκης Κοραῆ, ἀρ. 479 (Καββάδας, *Ἡ ἐν Χίῳ βιβλιοθήκη Κοραῆ*, σ. 147). Προφανῶς ὁ Κοραῆς ἀναφέρεται στὸν Κατάλογο ποὺ μνημονεύεται στὴ διαθήκη του καὶ περιλάμβανε συνεπῶς βιβλία ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ὡς τὶς 3 Μαΐου 1825. Ὁ Κατάλογος πέρασε ἄργότερα στὰ χέρια τοῦ Ἰακώβου Ράτα, ὅπως πληροφορεῖ ὁ τελευταῖος τὸν Νεόφυτο Βάμβα σὲ γράμμα τῆς 28 Νοεμβρίου 1834. Βλ. *Τὰ μετὰ θάνατον εἰρηθέντα συγγράμματα*, τόμ. Α', πρόλογος Α.Ζ. Μάμουκα, σ. ρξδ' καὶ ρξε'.

1828). 'Η βιβλιοθήκη της Χίου διαθέτει δύο αντίτυπα του έργου, κανένα από αυτά όμως δεν μπορεί να ταυτιστεί με το προσωπικό αντίτυπο του Κοραΐ: το ένα ανήκει στη συλλογή του Γ. Σουρία ενώ το άλλο είναι το αντίτυπο του Καλλινίκου Κρεατσούλη που ήταν και συνδρομητής της έκδοσης. Δεύτερο παράδειγμα: ο δελτιοκατάλογος του Κοραΐ υπ' αριθμό 68 αναφέρει το έργο του Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, I-II, Παρίσι 1824-1825¹⁸. 'Ο έλεγχος που έγινε στο αντίτυπο της βιβλιοθήκης της Χίου απέδειξε ότι δεν ανήκε στον Κοραΐ¹⁹. Έτσι ο δελτιοκατάλογος του Κοραΐ μάς δίνει μια εικόνα ενός τμήματος της βιβλιοθήκης του χωρίς όμως να κάνει δυνατή την αυτόματη ένταξη όλων των σχετικών αντιτύπων της βιβλιοθήκης της Χίου σε μια ένδεχόμενη — και επιθυμητή — ανασυγκρότηση της προσωπικής βιβλιοθήκης του Κοραΐ. Οι ένδείξεις των εξωτερικών μαρτυριών που συγκεντρώθηκαν σ' αυτή την καταγραφή ωστόσο επιτρέπουν μια πρώτη αλλά βέβαιη όριοθέτηση ενός τμήματος των βιβλίων του Κοραΐ.

'Η προώθηση της έρευνας σ' αυτή την κατεύθυνση θα έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία της εμπειρικής υποδομής για να προσεγγιστεί στην ουσία του το πρόβλημα της βιβλιοθήκης του Κοραΐ, που από «τεχνική» άποψη επιμερίζεται σε τρία ζητούμενα: (α) την ταύτιση των βιβλίων που χρησιμοποίησε ο Κοραΐς· (β) τον εντοπισμό όσων βιβλίων σώθηκαν· (γ) την επισήμανση όσων βιβλίων χάθηκαν. 'Αφού ικανοποιηθούν στο μέτρο του δυνατού αυτά τα «τεχνικά» αίτήματα, η έρευνα μπορεί να χωρήσει σε συστηματικότερες διαπιστώσεις και στη διατύπωση υποθέσεων σχετικά με το ουσιαστικό ζήτημα, που δεν είναι άλλο από την ακριβή αποκατάσταση του περιεχομένου των πνευματικών ενδιαφερόντων του Κοραΐ και των διανοητικών προϋποθέσεων της σκέψης του, όπως αποτυπώνονται στη βιβλιοθήκη του. 'Η σχετική προβληματική βέβαια δεν μπορεί να είναι μόνο στενά «βιβλιολογική», δεδομένου μάλιστα ότι έχουν προηγηθεί πρωτοποριακές μελέτες, οι οποίες με βάση τα αναγνώσματα του Κοραΐ, όπως μαρτυρούνται στις χειρόγραφες σημειώσεις του που σώζονται στη Χίο, έχουν κατορθώσει να φωτίσουν το καίριο θέμα της πνευματικής του διαμόρφωσης²⁰. 'Άμεσα συναρτημένη με τη συστηματική μελέτη του Κοραϊκού corpus, η έρευνα αυτή εντάσσεται στις ευρύτερες παραμέτρους της

18. Πβ. Enepekides, *Documents notariaux*, ό.π., σ. 30.

19. Πληροφορία του 'Αλέξη Πολίτη.

20. Βλ. Κ. Θ. Δημαράς, «Τα νεανικά χρόνια του Κοραΐ. 'Η "Ανθολογία", του», *Αφιέρωμα εις Κ. Ι. 'Αμαντον*, 'Αθήνα 1940, σ. 1-56, ιδίως σ. 47-56. Πβ. τις παρατηρήσεις του Φ. 'Ηλιού για το ενδιαφέρον του Κοραΐ για την πολιτική οικονομία στο: Σταμάτης Πέτρου, *Γράμματα από το 'Αμστερνταμ*, 'Αθήνα 1976, σ. ξ-ξα'.

κλασσικής φιλολογίας και της συγκριτικής ιστορίας των ιδεών. Πάντως από την πρώτη ύλη των πλούσιων συλλογών της βιβλιοθήκης της Χίου, όπου το πνεύμα του Κοραή γίνεται τόσο αισθητό, μπορεί κυριολεκτικά να αναστηλωθεί χωρίς δυσκολία τουλάχιστο μια πλευρά του χώρου της δουλειάς και του συγκεκριμένου πνευματικού κόσμου του Χιώτη σοφού. Ή έρευνα αλλά και η ιστορική μας μνήμη θα έχουν όπωσδήποτε πολλά να ωφεληθούν από αυτήν την αναστήλωση.

ΠΑΣΧΑΛΗΣ ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ

ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ
ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ ΚΟΡΑΗ
ΚΑΙ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ (1799 - 1817)

Το θέμα της διακίνησης του βιβλίου στον έλλαδικό χώρο, κατά τη διάρκεια της πρώτης είκοσαετίας του 19ου αιώνα, είναι ένα από τα πλέον σημαντικά και συγχρόνως γοητευτικά θέματα για τα όποια οι επιστολές του Άδαμάντιου Κοραή προς τον έμπιστο φίλο του, λόγιο έμπορο της Βιέννης, Άλέξανδρο Βασιλείου,¹ άποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών.

Για το έργο του έξοπλισμού των βιβλιοθηκών εκπαιδευτηρίων, αλλά και ιδιωτών, στην όθωμανική άυτοκρατορία, και συγκεκριμένα στις Κυδωνίες, Γιάννενα, Χίο, Σμύρνη και στη Σχολή του Άθω, εργάζεται ένα όλόκληρο δίκτυο φίλων και συνεργατών του Κοραή, βιβλιοπωλών και έλλήνων εμπόρων, έγκατεστημένων στις έλληνικές παροικίες της Εύρώπης.² Αυτό του δικτύου, το όποιο λειτουργεί με τις κατευθύνσεις του Κοραή και με κέντρο το Παρίσι, βασικός μοχλός είναι ό Άλέξανδρος Βασιλείου.

Τό παρόν σημείωμα βασίζεται στο Mémoire με τίτλο "La diffusion du livre dans le monde hellénique au début du 19e siècle (1800 - 1817). Informations tirées de la correspondance Adamance Coray - Alexandre Vassiliou", τό όποιο υπέβαλα τον Νοέμβριο του 1982 στο Université de Paris - Sorbonne - Paris IV, για την άπόκτηση του D.E.A. d'études neohelléniques, με διευθύντρια σπουδών την κ. Αικ. Κουμαριανού. Τους κ.κ. Άλέξη Πολίτη, Έμμ. Φραγκίσκο και Κώστα Λάππα εύχαριστώ για τις συμβουλές τους.

1. Βλ. Στ. Μπέττις, «Άλέξανδρος Βασιλείου, ό άφοσιωμένος φίλος και συναθλήτης του Κοραή, 1760 - 1818», *Ήπειρωτική Έστία*, 22 (1973), σ. 344 - 364, 461 - 478, 638 - 650.

2. Στη Βιέννη εκτός άπό τον Άλέξανδρο Βασιλείου, ό Σταύρος Ίωάννου. Στη Μασσαλία ό Δημ. Σκυλίτζης - Όμηρίδης, στο Λιβόρνο ό Μοσπινιώτης και ό Πατρινός, στην Τεργέστη ό Ίάκωβος Ράτας και ό Πάνος Γλυκοφρύδης, στο Άμστερνταμ ό Στέφανος Ήσαιου και ό Στέφανος Παλαιολόγος.